

ՍԱՄՎԵԼ Մ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

Հայաստանի անձավագիտական կենտրոնի նախագահ

ՔԱՐԱՆՁԱՎՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀՈԳԵԿԵՐՏՎԱԾՔԻ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

Ցանկացած լեոնային երկրամասի համար քարանձավները մեծ դեր են խաղացել այդ տարածքում ապրող բնակչության կենցաղի, սովորույթների, աշխարհայացքի ձևավորման գործում: Այդ են վկայում տարբեր մայրցամաքների բնիկ բնակչության լեզենդները, առասպելները, էպոսները և հեքիաթները¹:

Հայաստանը և հայ ժողովուրդն այս առումով բացառություն չեն: Հայ մշակույթի մի ամբողջ շերտ է զբաղեցնում «քարանձավային մշակույթը», որը, քիչ ուսումնասիրված ու լորտ լինելով հանդերձ, երևի թե իր մեջ պարունակում է բազմաթիվ հարցերի պատաս-

¹ Շումերական էպիկական «Գիլգամեշ» հերոսապատման հերոսը՝ Գիլգամեշը, անմահություն փնտրելու համար ճամփորդում է դեպի աստվածների երկիրը և այնտեղ հասնելու համար ստիպված է լինում անցնել Մաշու (իմա՝ Մասիս) լեռան թունելով: Տե՛ս Գիլգամեշ. թարգ. և ներած. Ն. Մարտիրոսյանի, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1963 թ., էջ 74:

«Սասունցի Դավիթ» էպիկական հերոսապատման տարբերակներում քարանձավը ներկայացվում է որպես գործընթացների և հարաբերությունների հանգուցալուծման վայր՝

«... Ասաց. «Կանգնի՛ր, իմ թուր գարնեն էդ քարին,

Թե կտրեց, ես չեմ մեղավորեցեր

Թե չը կտրեց, մեղավորեցեր եմ»:

Թուր, որ էգար քարին,

Քար երկու կողմեն փեղկվավ.

Ինք, իր ձին գնացին մեջ.

Քար էկավ, իրար կպավ»:

(«Սասունցի Դավիթ» էպոս: Առաջաբանը Լ. Մկրտչյանի: Երևան, Արևիկ, 1988, էջ 415):

Կամ՝

«Պտի երթաս վաճ, Կրուպահու քար կա,

Ընտե մի զաղա կա, մտնիս էն զաղեն,

Մնաս էնտեղ, ապրիս (պատմեց՝ Մոկացի Մարտիրոս Մուրադյան, էջ 55):

Ես իմ թուր թալիմ, էս խայեն բացվի,

Ես էրտամ մեջ:

Ու գուրզը գարգեց,

Ջարգելում՝ խայեն բացվավ»:

(պատմեց՝ Ալաշկերտցի Սեդրակ Աթաջյան, էջ 245):

«Սասնա Շոներ», գրառումը՝ Մարգիս Հարությունյանի և Արուսյակ Սահակյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979:

Քարանձավը մահ մեկուսանալու թաքստավայր է.

«Հռեան չուզեց իր վերջին մանկանն էլ կորցնել: Իր ծնողների Ուրանոս - երկնքի և Գեա - երկրի խորհրդով նա հեռացավ, գնաց Կրետե կղզին, և խորունկ մի անձավում ծնվեց մրա կրտսեր որդին՝ Ջևադը»: Տե՛ս Ն. Ա. Կուն,

«Հին Հունաստանի լեզենդներն ու առասպելները», Երևան, «Լույս», 1989 թ., էջ 21:

խաններ, որ հնագույն և հին պատմության հետազոտողները չեն գտնում անցյալի տար-
բեր հուշարձանները և հնագիտական նյութը քննելիս:

Միայն այն փաստը, որ քարանձավային բնակավայրերը Փոքր Ասիայում և Հայաստա-
նում գոյություն են ունեցել մինչև XX դարի կեսերը², խոսում է այն մասին, որ այս բնագա-
վառը երևի թե ավելի մեծ ուշադրության է արժանի, քան է՝

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մարդաստեղծ (անտրոպոգեն) քարան-
ձավները տարածված են ամենուր: Բնակելի համալիրներ են պահպանվել Գեղարդում,
Ուխտատալում (Խոսրովի արգելոց) ստորին հոսանքի կիրճի ժայռապատերին, Գորի-
սում և շրջակա գյուղերում, Լոռիում, Աշտարակի ձորում, Ողջաբերդում, Ախուրյանի ձո-
րում և այլն:

Սրանք եղել են բնակավայրեր, բայց կան եկեղեցիներ և համալիրներ, որտեղ բնակվել
են ճգնաժամներ՝ Գեղարդ, Հոշանց³:

Քարանձավների և ժայռափոր կառույցների մասն զանգվածային օգտագործումը կեն-
ցաղում չէր կարող չանդադարապես մարդկանց մտածողության վրա և պատճառ չդառ-
նար բազմաթիվ մոր լեգենդների ու առասպելների երևան գալուն:

Սակայն փաստն այն է, որ քարանձավների մասին եղած ժողովրդական բանահյու-
սության մոտիվները մեզ են հասել դարերի խորքից, իսկ մոր լեգենդներ կամ հեքիաթներ
չեն հորինվել: Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ նախկին քարանձավաբնակների անմի-
ջական ժառանգների մոտ որևէ հիշողություն «քարանձավային» կյանքից չի պահպանվել:
Ավելին: ՀԱԿ⁴-ի արշավախումբը որևէ տարածքում հետազոտություններ սկսելուց առաջ
ուսումնասիրում է գրավոր աղբյուրները և տեղում հարց ու փորձ անում բնակիչներից:
Զրուցում են հիմնականում հովիվների, որսորդների, անտառապահների և ծերերի հետ:

Մի տեսակետ է տարածված ժողովրդի մոտ, որը հանրապետության գրեթե բոլոր վայ-
րերում լսում ենք: Մեր այն հարցին, թե տվյալ բնակավայրի շրջակայքում քարանձավներ
կան, հիմնական պատասխանը լինում է՝ թե կան, բայց շատ խորն են, ոչ ոք չի կարող
մտնել, որովհետև օդը ջնջելու համար պիտանի չէ, և ոչ մեկը չի խորացել մինչև վերջ: Հա-
ճախ հավելում են նաև, որ այս կամ այն քարանձավը երկար մի թունել է, որն իրենց բնա-

² Տե՛ս Սողոմոն Վարդանյանի «Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն», Հայ-
պետհրատ, 1959 թ., Երևան, էջ 5-20, Le Citta Sotteranee Della Cappadocia. Ezga Edizioni. Genova, 1995. 31-32,
106-120. Tavola 3. 4. 5. 6. Токаревский, Джрвезе II Вохджаберд. Ереван, 1964. Д. Кяшмидзе, Пещеры Ани, АН
Арм. ССР, Ереван, 1972, с. 23, Токаревский, По страницам истории армянской архитектуры, «Айастан», Ереван,
1973. Այլ հեղինակներ ևս անդրադարձել են այս փաստին: Ավելացնեմ միայն, որ ես ճանաչում եմ մարդկանց,
որոնք այսօր էլ կենդանի են, որոնք ծնվել և մահկանության տարիներին ապրել են Սևանի ավազանի և Գորիսի
ժայռափոր տներում (Հեղ.):

³ Ս. Ծախինյան, Քաշաթաղի քարանձավային սրբատեղիները և բնակավայրերը, «Հայացք Երևանից»,
Երևան, 2002 թ., N 10, էջ 21-24: Ս. Ծախինյան, Հոշազ գետի ավազանի քարանձավները, «Հայացք Երևանից»,
Երևան, 2002 թ., N 11, էջ 25-28:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի անձնագիտական կենտրոնի, ՀԽՍՀ ԳԱ Աշխարհագրական ընկերության քարանձա-
վագիտական ջոկատի և արշավախմբի քարանձավագիտական հետազոտությունների գիտական հաշվե-
տվողությունները, որոնք գտնվում են ՀՀ Հուշարձանների պահպանության վարչության, ԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի և ԱԱ արխիվներում:

կավայրից սկսվում և ձգվում է գետնի տակով մի քանի կամ մի քանի տասնյակ կիլոմետրեր, հակառակ այն պնդմանը, թե ոչ ոք միմյև վերջ չի խորացել:

Այս երկու տեսակետները, որ չափազանց տարածված են գյուղական վայրերի բնակիչների շրջանում, իրական որևէ հիմք չունեն: Այս մտածողության պատճառը երևի թե պետք է փնտրել մարդկանց ենթագիտակցական հիշողության շերտերում: Մարդը վերջնականապես ուզում է խզել կապը, այսպես կոչված, «քարանձավային քաղաքակրթության» և քարանձավային կենցաղի հետ, և այս պատճառով ամենամոտե և սարսափելի գույներով է ներկայացնում քարանձավը՝ դրանով իսկ մերժելով «քարանձավային» կենցաղին վերադառնալու որևէ ցանկություն կամ շարժառիթ:

Այս առումով տիպական է և այն փաստը, որ փլուզման կամ շինարարական աշխատանքների ժամանակ եթե որևէ ստորգետնյա թունելի, անցուղու կամ քարանձավի մոտք է բացվում, տարբեր պատճառաբանությամբ տեղի բնակիչները այն լցնում են խիճ ու ավազով և քետոնե խցան հագցնում⁵: Տարածված այս վատ սովորույթը պատճառ է դարձել հնագիտական և բնագիտական չափազանց արժեքավոր նյութերի անդառնալի կորստի: Պատմական վկայություններն ու գրավոր աղբյուրները մանրագին ուսումնասիրելով մենք (ՀԱԿ-ի քարանձավագետները) համոզվել ենք, որ ստորգետնյա, ճարտարագիտական և բնական հուշարձանների ոչնչացումը բացառապես մոր երևույթ է մեզանում:

Հայաստանի քարանձավների և քարանձավային բնակավայրերի մասին գրել են Քսենոֆոնը, Ստրաբոնը, Խորենացին, Դավրիժեցին, Արտեմ Արարատցին և իհարկե մոր շրջանի հետազոտողները՝ Մառը, Օրբելին, Տոկարսկին, Թորամանյանը, Ղիփշիձեն, Բայանը և այլոք: Քարանձավագիտական նյութը Հայաստանի անթրոպոգեն քարանձավների և ժայռափոր ճարտարագիտական ստորգետնյա կառույցների մասին թե՛ քանակական և թե՛ որակական առումով շատ է, որը և հնարավորություն է ընձեռում գիտականորեն ծավալվել խնդրո առարկայի շուրջը:

Մի շարք հեղինակներ փորձել են ստուգաբանել *անձավ*, *քարանձավ* բառերը՝ պարզելու նրանց ծագումը: Այս հետազոտություններն առանձնապես արժեքավորում են նրանով, որ հետազոտողներն այս բառերի ծագումը ոչ միայն կապում են կենսատափ⁶ տարրերի և նրանց փոխհարաբերության, այլև հայ էթնոգենեզի և զարգացման գործընթացների հետ:

Այսպես. հայ ճարտարապետության զարգացման պատմության երախտավորներից մեկը՝ Տոկարսկին, գրում է. «Теперь пещера называется այր-եյր, или քարայր (Вруйр); слово այր самое обычное в древнелитературном армянском, քար այր – каменная пещера

⁵ Երևանում Նորագյուղ, Բուքամիա, Արեշ, Էրեբունի թաղամասերում հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված թունելները պարզապես լցնել են քետոնախառնուրդով ու փակել: Օսմիրավի հայտնի ջրանցքի բավական մեծ հատվածներ այդպես են ոչնչացվել: Դյուրիրում դարեր շարունակ գոյություն ունեցող քարվեզների (ստորգետնյա ջրատար համակարգ) վերջնական ավերումը տեղի ունեցավ երկրաշարժից հետո: Օրգով գյուղի վերին հատվածում ռադիոաստղադիտարանի և գյուղի գերեզմանոցի (մախկինում կիկլոպյան կառույց) բլրի արանքում բացված հնագույն թունելի անցքը փակեցին խոշոր քարերով ու հողով: Լոռվա Վարդաբլուր գյուղից Կոլոթան տանող ճանապարհի մոտ բացված թունելի անցքը փակելու համար, ըստ ակնմատենների, ամֆրածեշտ եղավ քսան քեռաստար մեքենա ավազ ու խիճ:

⁶ Կենսացենոզի ապրելու վայրն է: Տե՛ս Ս. Ծահինյան, Ն. Թահմազյան, Էկոլոգիա, «Զանգակ», 2002 թ., Երևան:

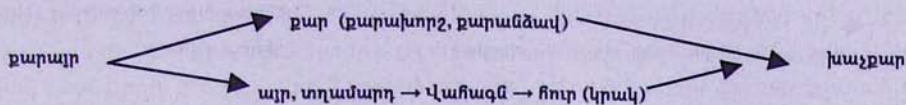
մատչելի քարանձավների և էպիկական Արտավազդի համար զննան դարձած Մասիսի քարանձավի մասին: Եվ ոչ մի խոսք քարանձավային բնակավայրերի և նրա բնակիչների մասին, այն դեպքում, երբ Լեոնահայաստանի բնակչության մի ստվար մասն ապրում էր քարանձավային բնակավայրերում: Պատճառը երևի նույնն է: Քարանձավային բնակավայրերը և սրան համապատասխանող կենցաղն այն աստիճանի սովորական և առօրեական երևույթ են եղել, որ ժամանակակիցները հարկ չեն համարել գրավոր անդրադարձ կատարել ինքնընտրության հասկանալի և պարզ այս երևույթին:

Այստեղ ավելորդ չէր լինի «քարայր», «քարանձավ», «այր», «անձավ» բառերի ստուգաբանության մի քանի հեղինակների տեսակետները դիտարկել: Հետաքրքրություն ներկայացնող տեսակետ են առաջ քաշում Ա. Փիլիպոսյանը և Ռ. Մկրտչյանը⁹ պնդելով, որ

⁹ Տե՛ս Ա. Ս. Փիլիպոսյան, Ռ. Մ. Մկրտչյան, Գեղհովիտի վանոտսայան (Ուրարտական) քարայր դամբարանները, Երևան, «Զանգակ», 2001 թ., էջ 66: Հեղինակները գրում են. «Այս համատեքստում, թերևս, անհրաժեշտություն կա անդրադառնալ նաև Հայերեն արմատական բառարանի «այր» և «անձավ» արմատներին և վերջիններից կազմված «քարայր» և «քարանձավ» բառերին: Սրանց հոմանիշները հայերենում բազմաթիվ են (քարախոռոչ, քարախորշ, ժայռախորշ, վիմախոռոչ, վիմախորշ, լեռնախոռոչ, լեռնախորշ, ծերպ, ժայռածերպ, որմնածերպ, քարածերպ, ժայռաճեղք, քարաճեղք, որմնաճեղք և այլն): Թեև դատելով հրապարակի վրա ստեղծված մասնագիտական գրականությունից, քննարկվող երկու բառերի և մասնավորապես «անձավ» բառարմատի մասին ձևն ու ստուգաբանությունն առ այսօր ներկայացվում է հարցականով (Զահուկյան Գ., 1987, էջ 112): Ինչ են մատնանշում և իմաստավորում «քարայր» և «քարանձավ» բառերը: Բանն այն է, որ մշված երկու բարդ բառերի և՛ «-այր», և՛ «-անձավ» բաղադրիչները նաև ինքնուրույն բառեր են և որոշակի (ըստ որում՝ հոմանիշ) իմաստային ծանրաբեռնվածություն կարող են դրսևորել: Այսպես. «այր» նշանակում է նաև «տղամարդ», և «քարայր» երկարմատ բառային գոյացությունը հնարավոր է մասնապես ընկալվել է «քարի, ժայռի մեջ բնակվող այր՝ տղամարդ» իմաստով: Թերևս մեծամասնից կազմություն են նաև «այրուհի»՝ «ձիու վրա նստած այր՝ տղամարդ», «այրասեր»՝ «ամուսնուհի սիրող, տղամարդ սիրող», «այրընտիր»՝ «ընտիր տղամարդ, աչքի ընկնող այր՝ տղամարդ», «սկեսրայր»՝ «ամուսնու հայր, սկեսրոջ այր, ամուսնու մոր այր՝ տղամարդ» և այլ բարդ բառակազմությունները:

Նմանօրինակ մեկնաբանություն կարելի է առաջադրել նաև «քարանձավ» բարդ բառի «-անձավ» բաղադրիչին: Վերջինս, հնարավոր է, «անձ»՝ «մարդ» բառի հետագա հոլովական դրսևորման մի տարբերակն է, որը, ըստ երևույթին, գոյացել է բառավերջի «ն» բաղաձայնի սղման հետևանքով (օրինակ՝ ոտն-ոտ, մատն-մատ, ձեռն-ձեռ, որմն-որմ, լեռն-լեռ, նաև՝ անձն-անձ, որտեղից էլ անձնամար-անձամար և անձնա-անձա): Նրան առաջարկվող եմբռնությունը չի հակասում հայերենի քերականական օրենքներին, ապա «քարանձավ» երկարմատ բառային գոյացությունը ևս մասնապես, հնարավոր է, ընկալվել է «անձով (անձա)՝ տղամարդով բնակեցված քար, ժայռ, քարախոռոչ» իմաստով: Ավելացնենք նաև, որ «-այր» և «-անձավ» բաղադրիչները՝ քննարկվող բարդ բառերը կազմում են միայն «քար» արմատի հետ («քար-այր», «քար-անձավ») և չեն միանում նրա հոմանիշներին («ժայռ», «ծերպ», «որմն», «վեմ» և այլն): Եվ սա հատկանշական է, քանի որ բերված հոմանիշներից միայն «քար»-ն՝ «ամուր, կարծր, պինդ, կոշտ» իմաստներից զատ հնդեվրոպական որոշ լեզուներում ունի նաև «ընկույզ, ընկույզի կեղև, կոկոսի ընկույզ» և «խեցգետին» իմաստները (համեմատիր. սանսկրիտի «karka»՝ «կոկոսի ընկույզ», «karkata»՝ «խեցգետին», հույարեն «χαρχυβοζ»՝ «խեցգետին», լատիներեն «carina»՝ «ընկույզի կեղև», «carcer-cancer»՝ «խեցգետին», ինչպես նաև հայերենի «քարժանկ»՝ «խեցգետին» և բարբառային «կակալ» (գուցե «կարկար, կարկառ» քար՝ մախնական ձևից)՝ «ընկույզ, պնդուկ» բառագոյացությունները (Աճառյան Հ., 1979, էջ 558-561): Այսինքն «քար» արմատն իմաստավորում է նաև կարծր մակերես և համեմատաբար փոխարկյալ կամ դատարկ միջուկ ունեցող առարկա կամ գոյացություն, որի միջից կարող է ծլարձակվել ընձյուղ կամ դուրս ելնել կենդանի արարած: Երևույթ, որ մեկ անգամ ևս իր էությունը համարվում է քարայրում ամփոփված և վերածման ունակ Մեծող-Հառնող Աստծո (նաև էպիկական հերոսի) վարքագծին: Այս ամենը թույլ է տալիս են-

թերևս այս հարցում, թե ուրույն տեսակետով առաջնանում է Ս. Գասպարյանը, որը մեր-
ժում է Վահագնի՝ կրակի աստված լինելու գաղափարը¹³: Ինչևէ, եթե այժմ մի շղթայի մեջ
նայենք և քննենք վերոհիշյալ մեկնաբանությունները, ապա կստանանք հետևյալ սխեմա-
տիկ պատկերը՝

Եթե շղթան շարունակելու միտումով դիմենք, «Սասնա ծռեր», դյուցազնավեպի Փոքր
Մհերի և առասպելական Արտավազդի և Միհր աստծո կերպավորումներին, ապա կունե-
նանք շղթայի բնականոն ավարտը, որը բնապաշտական հայեցակարգից բխող և այդ ըն-
կալումների սահմաններում ձևավորված մտածողության արգասիք լինելով հանդերձ, ամ-
բողջացնում է նախաքրիստոնեական հայերի վերաբերմունքը և իմացությունը շրջակա
միջավայրի վերաբերյալ: Դիտարկելով բիոտոպ, բիոցենոզ փոխհարաբերությունները է-
կոգործոնների անընդհատական փոխհարաբերությունների պայմաններում, նախաքրիս-
տոնեական հայերը հասել են բնության ներդաշնակության ընկալման այնպիսի մի որակի,
որում բացակայում են «վատ», կամ «լավ» հասկացությունները, իսկ տարբեր հերոսների և
կերպարների արարքներն ընկալվում է այնպես, ինչպես կա՝ առանց կողմնակալ մեկնա-
բանությունների¹⁴:

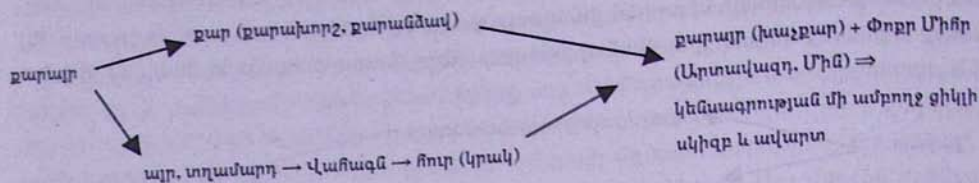
Այժմ հայ էպիկական բանահյուսության զարգացման պատմության գիտական վերլու-
ծությունների հիման վրա ամփոփենք շղթան¹⁵

¹³ Ս. Ե. Գասպարյան, Վահագն աստծո պաշտամունքի հարցը, «Հայաստան», 1993 թ., Երևան, էջ 51. «...
վահագնը պետական դիցարանում ամենից առաջ հանդես է եկել որպես պատերազմի, ռազմի և քաջության
աստված. և ոչ թե շատերի կողմից հորջորջվող արևի, ամպրոպի ու կալծակի, կրակի, անձրևի, ամպի և այլնի
աստված»:

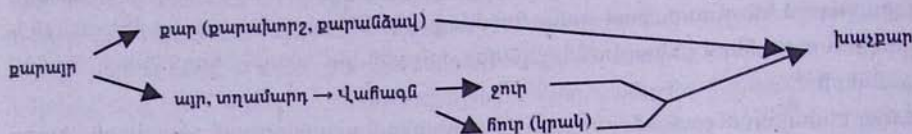
¹⁴ Թե՛ Փոքր Մհերի քարանձավում փակվելու և թե՛ Արտավազդին Մասիսի քարանձավում գերելու վերա-
բերյալ էպոսում և առասպելում չկան բնորոշում դեպքի «վատ» կամ «լավ» լինելու մասին: Բացասաբար չեն
բնութագրվում նաև վիշապազունները: Այստեղ նույնիսկ հայրական անեծքը, որը հերոսների մեկուսացման
կամ բանտարկության պատճառ է դառնում, դիտարկվում է որպես ինքնընտանեցյալ հասկանալի և բնականոն
մի բան:

¹⁵ Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Մկրտչյան, Գեղհովիտի Վանտոսայան քարայր-դամբարանը, «Ջանգալ», 2001,
Երևան, էջ 62: «Այս պլուստոն էվրասիական և մասնավորապես նաև հայկական առասպելաբանական համա-
կարգերից լավ հայտնի արևի (իր ծագելու և մայր մտնելու՝ նաև լեռան կամ լճի «մեջ մտնելու» հատկությամբ),
հողմի-ռազմի և Մեծնող-Հառնող աստվածությունների զուգորդված, անձնավորված և վիպականացված կեր-
պարն է, իրեն բնորոշ կենդանական կող խորհրդանշներով (ազոսով-Անզուդ-Ֆենիքս, կինճ-վարազ-Նինջու-
բուր, ձի-Քուտկիկ Ջալալի-Աշվիհներ), բնավորության երկվությամբ (քարայրում-չարություն, հանցանք-զղջում)
և երկհակադիր լոկուսներում (ջուր-ցամաք, լույս աշխարհ-մութ քարայր) գոյատևելու կարողությամբ»:

Վերոհիշյալ մեջբերման հեղինակների մեկնաբանությունը եթե իմաստասիրական մակարդակից տեղա-
փոխենք էկոլոգիական մակարդակ, այսինքն հետազոտման այլ մեթոդաբանություն ընտրենք, ապա կհամոզ-
վենք, որ խոսքը ոչ թե հակասություններին է վերաբերում, այլ էկոլոգիական տարբեր գործոններին, որոնք էլ
ապահովում են էկոհամակարգի դիմափկ զարգացման կենսականորեն անհրաժեշտ գործընթացը (Հեղինակ):

Հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ քարանձավների առաջացման հիմնական պատճառը ջուրն է՝ իր էրոզիոն և կորոզիոն հողմնահարման գործոններով: Այս առումով հատկանշական է «Վահագն» բառի ածադարձական մեկնաբանությունը, ըստ որի «Վահ» - ջուրն է և «ագն» - կրակը: Եթե ընդունենք, որ սպեկտրագենեզի հիմքում ջուրն է, որը ձևավորում է քարանձավը, իսկ այն բնակության համար պիտանի դարձնելու համար մարդը միանշանակ պիտի օգտվի կրակից, ապա ոչ թե իրար հակասող երևույթների հետ գործ ունենք, այլ մարդու էկոտոպիկ անհրաժեշտ երկու էկոլոգիական գործոնների հետ: Կատանաճ շղթայի վերջնական տեսքը՝

Քարանձավ-բնակարանները սփռված են Հայաստանով մեկ, սակայն որոշ տեղերում նրանք մեծ թիվ են կազմում: Տոկարսկին գտնում է, որ Անիի քարանձավային քաղաքի ծաղկման շրջանում Ծաղկոցաձորում, Իգաձորում և Գայլաձորում ընդհանուր առմամբ եղել են հազարից ավելի քարանձավային բնակելի համալիրներ¹⁶: Գորիսում և շրջակա գյուղերում՝ Խնձորեսկ, Տեղ, Քարաշեն և այլն, բնակելի քարայրների թիվը նույնպես հազարից ավելին է: Ավելին, Տոկարսկին, վկայակոչելով Ներսես Սարգիսյանին¹⁷ ու Ղևոնդ Ալիշանին¹⁸, պնդում է, որ Անիի քարայրներից մի քանիսը գործածվել են որպես կրպակ¹⁹:

Ըստ մի շարք, այդ թվում վերոհիշյալ հեղինակների՝ քարանձավների մասն կուտակումը մի վայրում պատահական կամ քառասյին բնույթ չի կրել, հակառակը, սրանք բոլորն իրար հետ կազմել են օրգանական ամբողջություն, որի քաղադրիչների և տարրերի փոխհարաբերությունը տիպական է կայացած քաղաքներին: Օրբելին Անիի ստորգետնյա ժայռափոր հատվածն այդպես էլ անվանում է՝ «Ստորգետնյա Անի»²⁰: Եվ իսկապես, եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր քարանձավային համալիրում ժամանակին բնակվել են մվազագույնը 5-7 մարդ, ապա հազար ժայռափոր բնակարաններում բնակվել են մոտ վեց հա-

¹⁶ Տե՛ս Դ. Кипшидзе, Пещеры Ани, с. 22.

¹⁷ Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 144:

¹⁸ Օրբակ, 1881, էջ 87:

¹⁹ Տե՛ս Դ. Кипшидзе, Пещеры Ани, с. 22.

²⁰ И. Орбели, Краткий путеводитель по городищу Ани. Анииская серия N 4, СПб, 1910, с. 9.

գար մարդ: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ X-XIII դարերում Լոնդոնը 15000, իսկ Փարիզը ընդամենը 10-12000 բնակիչ է ունեցել, ապա «ստորգետնյա քաղաք» կամ «ստորգետնյա Անի» անվանումը ամենևին էլ չափազանցություն չէ: Ս. Վարդանյանը, մեք-բերում անելով Լեհման Հաուպտից (C. F. Lehmann – Haupt, Armenien Eist and Setzt – Berliu, 1910, էջ 333), գրում է²¹. «Տիգրանակերտից մինչև Աոներդ, երբեմն եղել է քարանձավաբնակ մի ժողովրդի կենտրոնը»: Ժայռափոր ճարտարագիտական այս կառույցների մասին Լեոն գրում է²². «... կարելի է անսխալ ասել, թե այժմյան մեր ունկր գյուղացին անգամ դրանից լավ բնակարան չունի իր ապրուստը հոգալու համար: Բացի դրանից, պատահում են այնպիսի այրեր, որոնց առջև դուք ականա կանգ եք առնում: Առանց մեծ ծախսերի չէր կարելի փորել այդպիսի գեղեցիկ, նույնիսկ զարդարուն սենյակներ»: Բնական է, որ ժամանակավոր կացարանը մարդն այդքան խնամքով և ջանասիրաբար չէր բարեկարգի, ավելին, այս երևույթն արդեն խոսում է որոշակի կենցաղային ինքնատիպ մշակույթի առաջացման փաստի մասին: Այս երևույթն առավել ընդգծվում է «ստորգետնյա Անիի» եկեղեցիներն ուսումնասիրելիս: Մ'առի՝ Անիի արշավախմբի քարանձավագիտական հետազոտություններն իրականացնող Ղիփշիձեն և Տոկարսկին հաշվել են 35 եկեղեցի և վանք, որոնցից մի քանիսը՝ Կարմիր եկեղեցին, Հոնենցների մատուռը, ցնցում են կատարելության և ճարտարապետական լուծումների ինքնատիպությամբ: «Ստորգետնյա քաղաքում» ունկրների միջև մրցակցություն է եղել և եկեղեցաշինության ասպարեզում: Սա միջնադարյան հայկական քաղաքներին բնորոշ մի առանձնահատկություն է, որը ևս գալիս է հաստատելու, որ ստորգետնյա Անին իսկապես ֆունկցիոնալ քաղաք է եղել ուրբոհամակարգերին բնորոշ բոլոր առանձնահատկություններով: «Ստորգետնյա Անիի»՝ որպես առանձին ինքնուրույն քաղաք լինելու օգտին է խոսում և այն փաստը, որ այս տարածքում մի քանի մեծ քարանձավներ կան, որտեղ 2000-2500 ոչխար են տեղավորում²³:

Այսինքն, քաղաքն իր կարիքները հոգալու համար ունեցել է նաև պահեստներ, պահեստարաններ և տարածքներ, որը միանգամայն հարմար էր շուկայի դեր կատարելու համար:

Ստորգետնյա Անին եզակի չէ իր ձևի մեջ: Փոքր Ասիայում հետազոտող Պոլ Լուկասը²⁴ 1713-15 թթ. ճանապարհորդական նոթերում նշում է նվազագույնը տասն այդպիսի քաղաքների մասին, իսկ իտալացի հետազոտողներ Վ. Կաստելանին, Գ. Փանին²⁵, ինչպես նաև Ռ. Բիկսիոն²⁶ Կապադովկիայում ութ ստորգետնյա քաղաքների հետազոտության արդյունքում չափագրել և նկարագրել են 19 եկեղեցիներ և վանական համալիրներ:

²¹ Սողոմոն Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, 1959, Հայպետհրատ. Երևան, էջ 12-13:

²² Լեո, Անի, 1941, Երևան, Հայպետհրատ, էջ 190:

²³ Տե՛ս Ս. Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, 1959, Հայպետհրատ. Երևան, էջ 13:

²⁴ Տե՛ս W. F. Ainsworth. Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia. I-II. London, 1842.

²⁵ Le Citta sotterranee della Capadocia, Erga edizioni, 1996, Genova, p. 53-70.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 106-121:

Այսպիսով, ի մի բերելով Փոքր Ասիայում ժայռափոր բնակավայրերի մասին տեղեկությունները, կարելի է համարձակորեն խոսել «քարանձավային մշակույթի»²⁷ մասին, որի մի հզոր շերտը զուտ հայկականն է, որի ազդեցությունն ինչպես Անատոլիայի, այնպես էլ Կապադոկիայի, Կիլիկիայի քարանձավաշինության և քարանձավային կենցաղի առումով բացահայտ է և անվիճելի²⁸։ *Քարանձավային մշակույթ* արտահայտությունը չափազանց դիպուկ է բնութագրում այս միջավայրը, որովհետև սկսած ճարտարապետությունից, ճարտարագիտական և շինարարական առանձնահատկություններից մինչև քարյունից, ճարտարագիտական և շինարարական առանձնահատկություններից մինչև քարանձավաբնակների կենցաղն ու փոխհարաբերություններն ինքնատիպ մի մտածողություն և մշակույթ են ձևավորված եղել։

«Քարանձավային մշակույթը», մասնավորապես, ճարտարապետա-ճարտարագիտական հատվածը համամարդկային քաղաքակրթության մեծագույն նվաճումներից է, որի ժայռափոր վկայությունները տաճարների և ստորգետնյա այլ կառույցների տեսքով պահպանվել են աշխարհի գրեթե բոլոր մայրցամաքներում, ամեն տեղ յուրովի զարգացում ապրած, բայց և բնորոշ տվյալ տարածքի արմատական բնակչության մշակութային սովորույթներին։ Հնագույն քաղաքակրթությունների տարածաշրջաններում հնագետները, որպես կանոն, քաղաքակրթության սկիզբը գրանցում են քարանձավային բնակավայրերի պեղումների արդյունքում (բացառությամբ բացարձակ հարթավայրային տարածքում առաջացած քաղաքակրթությունների)։ Տվյալ քաղաքակրթության զարգացման գործընթացներն անդրադարձել են «քարանձավային քաղաքակրթության» վրա։ Այս երևույթն անհրաժեշտ է վառ արտահայտություն է գտել ճարտարապետական կառույցներում, բարձրատեսակ վառ արտահայտություն է գտել ճարտարապետական կառույցներում, բարձրատեսակ վառ արտահայտություն է գտել ճարտարապետական կառույցներում, ինչպես, օրինակ, Եգիպտոսում Նոր Թագավորության քանդակներում, որմնանկարներում, ինչպես, օրինակ, Եգիպտոսում Նոր Թագավորության շրջանում կառուցված փարավոնների դամբարանները կրկնում են «վերերկրյա» կառույցների ճարտարապետական մանրամասները, հնդկական I-IV դդ. ժայռափոր տաճարների ինչպես ճարտարապետական մանրամասները, այնպես էլ քանդակները, զարդանախշերը, արձանախմբերը կրկնում են վերերկրյա կառույցների մանրամասները։ Նման օրինակները բազմաթիվ են։ Բերենք սրանցից մի քանիսը. Ս. Կալիստի, Ս. Դոմեցիլի և Ս. Սեբաստյանի կատակոմբները Հռոմում²⁹ ճարտարապետական լուծումներով՝ կիսակլոր կամարներ, սրանց պահող պղնձերը, խորանները, բեմը և այլ մանրամասներով կրկնում էին «վերերկրյա» ճարտարապետության տարրերը, իսկ Մաչու-Պիկչու-ի ինկական քարանձավները հատակագծով իրենց քառակուսի կամ ուղղանկյուն գծագրությամբ, ինչպես նաև լուսամուտների և մուտքերի գծագրությամբ կրկնում են դարավանդների վրա փոխված հինավուրց քաղաքի տների ճարտարապետությունը³⁰։ Բուլղարիայի Իվանովյան ժայռափոր վանքի պատերը զարդարող որմնանկարները³¹ կատարվել են XIV դ. բյուզանդական եկեղեցական որմնանկարչության լավագույն ավանդների համաձայն։

²⁷ Ձևակերպումը հեղինակինն է։

²⁸ Տե՛ս UIS Congress La Chaux-de-Fonds 10-17 August, 1997, V3, Samvel Shahinian, The Cave Dwellings and Cherts.

²⁹ Տե՛ս Փ. Կ. Павило, Цвета Рима. EPITRICE LOZZI. Roma, 1994, p. 84-86.

³⁰ «ALT - PERU UND SEINE KUNST», Ferdinand Anton, Buch und Kunstverlag. Leipzig. 1972.

³¹ Դ. Чавърков, Български манастири. Септември, 1978, София, с. 152-157.

ԺԱՅՈՒԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ
(Այս և հաջորդող լուսանկարները՝ հողվածագրի)

ԴԱՎՐԻԺԵՅՈՒ ԶԱՐԱՆՁԱՎԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԸ

ՀՈՉԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ԺԱՅՈՒՄՓՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

ԱՅՐԻՎԱՆԵՅՈՒ ՔԱՐԱՆՉԱՎԸ

Հայաստանում նմանօրինակ զուգահեռներ է անցկացնում Տոկարսկին³² համեմատելով ժայռափոր «Կարմիր եկեղեցին» և Հոնենցի մատուռը «վերերկրյա» Ամիի ճարտարապետական հուշարձանների հետ:

Եթե «քարանձավային մշակույթի» զարգացման գործընթացները դիտարկելու լինենք քաղաքակրթության ծագման ու զարգացման ծիրում, ապա կհամոզվենք, որ քարանձավների առաջին բնակիչների կենցաղն ամբողջ աշխարհում նույնն է եղել: Բոլոր մայրցամաքներում հայտնաբերված հնագույն մարդկային քարանձավային կացարաններն իրարից տարբերվում են միայն երկրաբանական շերտախմբի (որի մեջ առաջացել է) չափերով և միներալային, պետրոգրաֆիկ կազմով:

Հնդհանրապես անթրոպոգեն քարանձավների բարենորոգման, բարեկարգման ձևն ուղղակիորեն կախված է եղել բնակեցնողների աշխարհընկալման հայեցակարգից, մշակութային և հոգևոր սկզբունքներից:

Մինչ նախնադարյան համայնական հասարակարգի ձևավորումը մեզ հայտնի բնակեցված քարանձավներն ամբողջ աշխարհում օգտագործվել են ժամանակավորապես կամ ընդհատումներով, սակայն որոշ դեպքերում երբ քարանձավը գտնվել է կլիմայական բարենպաստ պայմաններով օժտված բիոտոպում, որը մարդկային պոպուլյացիայի համար գերակայող էկոտիպ դառնալու հնարավորություն է ընձեռնել, մարդկային խմբերի կողմից քարանձավն օգտագործվել է հարյուրավոր և հազարավոր տարիներ ի վեր: Նման քարանձավների օրինակներ ունենք Հայաստանում և հարող տարածաշրջանի երկրներում: Այս քարանձավներում մշակութային շերտը հասնում է մի քանի մետրի և չափազանց մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հենաբանների, մարդաբանների, հնագետների համար: Դրանցից են Ազոխը³³, Ցխալտուրոն³⁴, Շանիդարը³⁵ և այլն: Այս քարանձավներում հայտնաբերված հնագիտական և հնաբանական հարուստ նյութերը

³² Տեքստում Ն. Մ. Տոկարսկու հետազոտություններին համեմատաբար հաճախ անդրադարձ կատարելու պատճառն այս ինքնատիպ և համարձակ գիտնականի անթաքույց նվիրվածությունն էր իր մասնագիտությանը, ինչպես նաև պատմական իրողությունների կամայական խեղաթյուրումների ժամանակաշրջանում գիտնականին արժանի կեցվածքը չկորցնելու և հայ քարանձավագիտությանը գիտական մի մոր որակ հաղորդելը: Այստեղ ավելորդ չենք համարում հիշեցնել, որ 1947 թ. Տոկարսկին ամենախիստ քննադատության է ենթարկվել ստալինյան գիտնականների կողմից (տե՛ս Об одном примере искажения исторической правды. акад. С. Джанашви), որտեղ նրան պիտակավորում են որպես հակամարքսիստական և հակաստալինական: Եթե հիշենք նաև Ստալինի պատմաբանասիրական ճկրտումների հետևանքում մահացու քննադատության թիրախ դարձած Մադին, Լեոնին, որոնց մերձավոր գործընկերն էր Տոկարսկին, ապա պարզ կդառնա, թե ինչ կամք էր պետք այդ հազվագյուտ մարդուն և գիտնականին շարունակել հետազոտություններն ու մինչև վերջ անհաճանջ շարունակել իր գործը:

³³ Տե՛ս Касимова Рабия, Мамед Мехти Кызы, Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР, АН Аз. ССР, 1986 г.

Շահեն Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Հայաստան, 1985 թ., էջ 108-111:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ "Пещера в горах Загрос на С. Ирана. В 1951 – 65 открыты остатки скелетов ископаемого человека неандертальского типа вместе с орудиями мустьерской культуры. Древность 50–70 тыс. лет". БЭС II том, М. "Сов. Энцикл." 1991, с. 649.

Այն բարանձավները դադարեցին ծառայել որպես բնակարանային լավագույն դեպքում վեր էին ածվում փարախների³⁸ և կամ պահեստների: Որոշ դեպքերում մեծ քարանձավներն օգտագործվել են որպես ծխական վայրեր, կամ վերածվել են սրբատեղիների³⁹: Այն պահից սկսած, երբ գործածական դարձան փոքր քարանձավները, «քարանձավային» մշակույթն սկսեց ձևավորվել բիոտոպի ընտանեկան, միջընտանեկան հարաբերությունների, լինչպես նաև սոցիալական, հոգևոր և կրոնական փոխհարաբերությունների ազդեցությամբ:

Քարանձավային բնակարանները բարեկարգվում կամ փորվում էին գրեթե մույն սկզբունքով. մույն շինարարական մտահղացմամբ: Տարբեր տարածաշրջանների քարանձավները և քարանձավային բնակելի համալիրները սկսում են ձեռք բերել ինքնուրույն ճարտարապետական բնութագրեր: Քուռից մինչև Եփրատ և ապա Նեղոսի հովիտ բրոնզե դարը բնորոշվում է քարանձավա-բնակարանային մշակույթով, քարանձավները որպես բնակարան օգտագործելու սովորույթով: Երևան են գալիս քարանձավային բնակարաններ, որն այսօր գիտական գրականության մեջ հայտնի է ուրարտական դամբարաններ (Տոկարսկի, Մելքոնյան, Բաթլեր և այլն), վանտոսայան դամբարաններ (Փիլիպոսյան, Մկրտչյան) և «Բսենոֆոնյան տներ» (Օահինյան)⁴⁰ անուններով: Ք. ա. I հազարամյակում հայտնված այս քարանձավները Հայաստանում, Միջագետքում, Մերձավոր Արևելքում, Եգիպտոսում, Եվրոպայում, Իրանում կիրառական են եղել մինչև մ.թ.ա. VII-V դդ.: Տարբեր երկրներում շինարարաճարտարապետական մշակույթի զարգացումն ուղղակիորեն անդրադարձավ անթրոպոգեն քարանձավների կառուցման ձևի, տեսքի և նշանակության վրա, որի հետևանքում քարանձավային ստորգետնյա ճարտարագիտական կառույցները տարբեր երկրներում սկսեցին ավելի ու ավելի տարբերվել իրարից և ձեռք բերել «ազգային դիմագծեր»:

Ուրարտական դամբարանների տեսքը, մեր համոզմամբ, կրկնում է քարանձավային բնակարանների ճարտարապետական մանրամասները և գծերը: Սա պատճառաբանվում է հետևյալով: Հանգուցյալը հանդերձյալ աշխարհում ոչ միայն պետք է ունենար անհրաժեշտ բոլոր կենցաղային իրերն ու գույքը, շրջապատված լիներ ծառաներով և ստրուկներով, այլև հոգեհարազատ բնակարան, մման այն բնակարանին, որտեղ ապրել էր կենդանության օրոք:

³⁸ Նման դերակատարում են ունեցել Վայքի, Լոռվա, Զանգեզուրի, Գեղարքունիքի մի շարք քարանձավներ: Տե՛ս ՀԽՍՀ ԳԱ Աշխարհագրական ընկերության քարանձավագիտական ջոկատի գիտական հաշվետվությունները 1982 – 89 թթ.:

³⁹ Խոսրովի արգելոցում՝ Ագատի աջ վտակի միջին հատվածում է գտնվում «Դավիթեցու քարանձավը», որը հեթանոսական շրջանում տաճարի դեր է կատարել, իսկ ավելի ուշ, X–XII դդ., այստեղ եկեղեցի է կառուցվել և վերածվել քրիստոնեական սրբավայրի: Համոզված ենք, որ Գեղարքի աղբյուրով սրահը մույնպես եղել է հեթանոսական սրբատեղի, համալիրի ամենամիև կառույցը: Նման աղբյուրով քարանձավ շրջապատում ծխական կառուցապատումներով ՀԱԿ-ի հետազոտողներին հանդիպել է նաև Վեդի գետի վտակների՝ Խոսրովի և Մանկուքի ձորերի ժայռապատերի վրա (Հեղ.):

⁴⁰ S. M. Shahinyan, The “Xenophon Dwellings” and their analogues in the basin lake Sevan, UIS 10 congress, 1989, p. 446 – 448.

Ուրարտական ժայռափոր դամբարանների հետազոտությամբ պատմական Հայաստանի տարածքում շատերն են զբաղվել⁴¹, սակայն համեմատական վերլուծության փաստերը բավականին սուղ են: Ավելին. զուտ քարանձավագիտական հետազոտությունների արդյունքները, մասնագիտական այնպիսի հեղինակավոր գազաթաժողովում, ինչպիսին Միջազգային Քարանձավագիտական Միավորման (UIS) կոնգրեսներն են, գրեթե մեր-կայացված չեն եղել: Քարանձավագիտական հետազոտությունների արդյունքները սովորականացված չեն եղել: Քարանձավագիտական հետազոտության մասին համագիտական, րաբար մաս են կազմում այս կամ այն գիտական ուսումնասիրության՝ հնագիտական, ճարտարապետական, ճարտարագիտական, էկոլոգիական, գեոմորֆոլոգիական, երկրաբանական և այլն:

Ուրարտական քարանձավային դամբարանները հետազոտող գրեթե բոլոր գիտնականները նկատել են, որ անթրոպոգեն քարանձավները (առաջին հերթին նկատի են ունեցել ուրարտական դամբարանները) հիմնականում գտնվում են գետի ափամերձ ժայռացել ուրարտական դամբարանները) հիմնականում գտնվում են գետի ափամերձ ժայռացել պատերի մեջ⁴² կամ որևէ ջրային ավազանին մոտ: Հայաստանում ուրարտական շրջանի քարանձավների հետազոտությունները հիմնականում հաստատում է այս տեսակետը, սակայն մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն ժայռափոր գյուղեր, բնակավայրեր Օիրակի դաշտավայրում, Կապադովկիայում, Գեղարքունիքում գտնվում են ջրային ավազաններից բավական հեռու: Այսինքն, մշված երևույթը խիստ օրինաչափություն չէ, չնայած միանգամայն տրամաբանական է, որ հնագույն շինարարները կմախընտրեին կառույցը ստեղծել ջրին մոտ:

Դամբարաններին և ժայռափոր կառույցներին փոխարինելու եկած բնակելի ժողովրդական տները և բնակավայրերը միշտ չէ, որ կառուցվում կամ փորվում էին ձորերում կամ լճափնյա ապարաշերտերում: Աղբյուրի առկայությունը միանգամայն բավարար էր ժայռափոր տներ կառուցելու համար, եթե, իհարկե, տեղավայրի ապարների կազմը և շերտադրությունն այդ հնարավորությունն ընձեռնում էին⁴³: Սակայն պատմիչների և հնագետների կողմից արձանագրված փաստը էականորեն կարևոր է եղել ոչ միայն անձավաբնակների համար: Զրից օգտվելու համար, գրեթե բոլոր ամրացված բերդերն ու բնակավայրերի բնակիչները ստորգետնյա անցուղիներ են կառուցել դեպի մոտակա ջրավազանը և կամ ստորգետնյա ջրատար անցկացրել մինչև բնակավայր: Թունելները, անցուղիները և քարվեզները, որպես ստորգետնյա ճարտարագիտական կառույցներ, զարմացնում են ոչ միայն իրենց լուծումներով, այլև հնագույն վարպետների ու ճարտարագետների բնության և մամանավանդ երկրաբանության ճանաչողության և շինարարության մեջ այդ գիտելիքների գերազանց կիրառման կարողությամբ: Այսօր շատ քիչ ճարտարագետներ կերաշխավորեն իրենց կողմից մախագծված և կառուցված թունելների երկարակեցություն թեկուզ 100 տարով, այն դեպքում, երբ Ամիի⁴⁴, Բջմիի⁴⁵, Ամբերդի⁴⁶ թունելները, որ

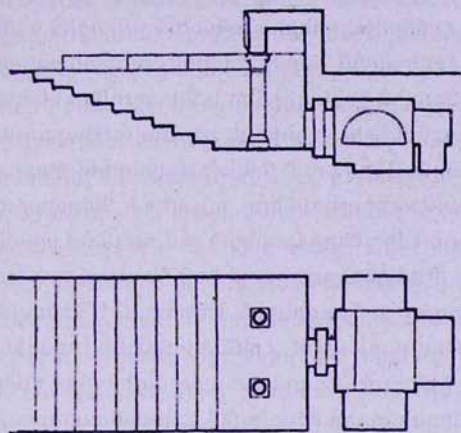
⁴¹ Н. Мэпп, И. Орбели, Археологическая экспедиция 1916 года въ Ванъ. Петербург, Акад. Тип., 1922 г., с. 68. Fr: Ed. Shulz, Memoires suz le lac de Van et Ses environs, "Journal Asiatique" t.s. IX, Paris, 1840.

⁴² Այս մասին գրում են Շուլցը, Օրբելին, Մ. Մելքոնյանը, Տոկարսկին, Ա. Փիլիպույանը և այլք: Նույնիսկ Մ. Խորենացին իր «Պատմության» մեջ, քարանձավների մասին գրելիս, երեքից երկու դեպքում մշում է գետի կամ լճի մոտիկությամբ մասին, մույցը Առաքել Դավթիսեցին իր «Պատմության» մեջ:

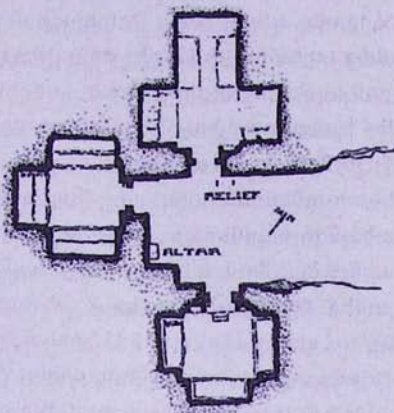
⁴³ Քսենոֆոն, Անաբասիս, ՀՄՄՀ ԳԱ, 1970, Երևան, էջ 97:

⁴⁴ Кяпишдэ, Пещеры Ани, с. 151.

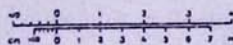
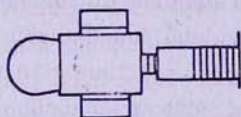
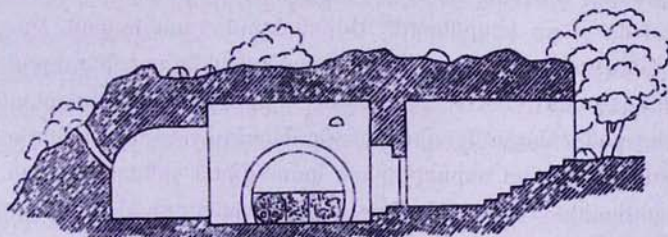
այսօր էլ մասամբ կամ ամբողջապես պահպանվում են, 700 – 1000 տարի առաջ են կառուցվել, ավելին, Օրգովի⁴⁷ թունելը և Գեղարքունիքի⁴⁸ Սանգառ ամրոցի ջրատարները, ամենայն հավանականությամբ, բրոնզեդարյա կառույցներ են:

Միջևայի (Միհիա) դամբարանը
ըստ Տոկարսկու

Պեկրեի միջևայի դամբարանը՝ ըստ
Ռուդոլֆ Նաումանի (Լյուդիա, Թուրքիայի
հարավ-արևմուտք)

Մեցի դամբարանն ըստ Տոկարսկու

⁴⁵ ՀԽՍՀ ԳԱ, Աշխարհագրական ընկերության քարանձավագիտական ջոկատի 1985 թ. գիտական հաշվետվությունը, N GO-176:

⁴⁶ Токарский, По страницам истории Армянской Архитектуры, иллост. 40. 41. 42. 43.

⁴⁷ ՀՍՍՀ ԳԱ, Աշխարհագրական ընկերության քարանձավագիտական ջոկատի 1986 թ. դաշտային աշխատանքների հաշվետվությունը:

⁴⁸ Տե՛ս ՀԽՍՀ ԳԱ, Աշխարհագրական ընկերության քարանձավագիտական արշավախմբի 1986 թ. գիտական հաշվետվությունը և Ն. Հ. Միքայելյանի «Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1968, Երևան, էջ 33–35:

մի ժայռափոր եկեղեցի մուտք գործելիս, մամականդ, երբ սրանք փորվել են X-XIV դդ.: Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այլ երկրներում ժայռափոր եկեղեցիների կառուցումը որոշակի պատմաքաղաքական իրավիճակի հետևանք է եղել և ոչ թե ճարտարապետական մտքի աստիճանական զարգացման բնականոն ընթացք, օրինակ, Հոմի կատակոմբները (տե՛ս ծմթ. 30): Կամ բարեկարգել են արդեն գոյություն ունեցող այրերը՝ նրանց տալով եկեղեցու կամ մատուռի տեսք, ինչպես, օրինակ, Բուլղարիայում⁵⁰ (տե՛ս ծմթ. 32): Որոշ ժողովուրդներ ժայռափոր եկեղեցաշինության մեջ բավական հաջողություններ են ունեցել և կառուցել երևելի շինություններ: Սրա տիպիկ օրինակ կարող է ծառայել Եթովպիայում Լալիբելա կոչվող վայրում կառուցված ժայռափորները: Սրանք հավասարաթև խաչի տեսք ունեցող պլանով կառուցված եկեղեցիներ են: Կառուցումն իրականացվել է հետևյալ կերպ: Սկզբում ընտրվել է պինդ ապար ունեցող երկրաբանական շերտ, որի հաստվածքը կբավարարեր ճարտարապետական մտահղացման իրականացմանը, ապա մայր ապարի վրա գծագրվել է եկեղեցու պլանը և ըստ այնմ փորվել դեպի շերտի խորքերը: Եկեղեցու արտաքին պատկերը ժայռեղեն ծավալի մեջ ստանալուց հետո շինարարները ձեռնամուխ են եղել ներքին բարեկարգման գործընթացին: Համոզվենք, որ ունենալով արտաքին բոլոր պատերը բոլորած եկեղեցական շինությունը, շինարարի համար պակաս դժվարություն էր ներկայացնում փորել ժայռեղեն կառույցի ներսը, քան հայկական դասական ժայռափոր եկեղեցիների դեպքում, երբ շինարարը զրկված էր արտաքին որևէ ուղղորդող չափորոշիչ ունենալու հնարավորությունից:

Հաշվի առնելով տեղի սղությունը, ամփոփենք մեր ասելիքը մշակույթի զարգացման հիմնական փուլերը գրանցելով.

1. Բարանձավները որպես ժամանակավոր կամ երկարաժամկետ պատսպարան:
2. Բարանձավը որպես երկարատև պարբերաբար օգտագործման կացարան քարե դարի մարդկանց մեծ խմբերի համար: «Բարանձավային պատկերասրահների» սկզբնավորումը:
3. Հավաքչությունից և որսորդությունից հողագործության և անասնապահության անցման շրջանում ցեղի տրոհումը ընտանիքների և մեծ քարանձավները որպես կացարան-բնակավայր ժամանակաշրջանի ավարտը:
4. Բարանձավային բնակավայրեր, ժայռափոր տներ, ուրարտական դամբարաններ: Վերերկրյա ճարտարապետության բաղադրիչների կիրառումը: Բնակարանային ճարտարապետության տարրերի կիրառումը ժայռափոր դամբարաններում:
5. Միջնադարյան ժայռափոր եկեղեցիների մշակույթը:
6. Բարանձավային քաղաքների և բնակավայրերի ծաղկումը X-XIV դդ. և վերացումը XX դ առաջին կեսին:

⁵⁰ Հայկական ժայռափոր եկեղեցիները կառուցվել են եկեղեցական ճարտարապետության կանոնակարգերի խստագույն կիրառմամբ, օրինակ, մուտքը, որպես կանոն, մայրն է դեպի արևելք, բեմը և խորանները կառուցվել են համաճարձ ճարտարապետական ընդհանուր լուծմանը, որոշ դեպքերում «կեղծ գմբեթները» իրականացվել են «վերերկրյա» ճարտարապետության դասական օրինակով, ինչպես, օրինակ, Գեղարդը, Մարտիրոսաց վանքը, Քաջաթաղի մատուռը, Քրոնքը, Աճիի Կարմիր եկեղեցին և այլն: Իսկ բուլղարական և հունական ժայռափոր եկեղեցիներում այս ամենը բացակայում է: